

III. FEJEZET

Ürményi és Gebler párviadala

Ürményi átfogó munkálatban kívánja a régi vallásügyi rendszer fenntartását. – Történefelfogása. – Törvénytárgyazatai. – Az egyházpolitika irányát meghatározó három elve. – Elgondolása a jövőről. – Elveinek alkalmazása a filia-kérdésben. – Löhr és Kressel Ürményi mellett, de Gebler ellene fordul, mert a protestáns vallást törvényesen bevettnek tartja. – Gebler kritikája a régi rendszerről és javaslatai új irány kijelölésére. – Érvelésének hatása Hatzfeldre; ennek felfogása is lényegesen módosul. – A négy pont, amelyben az államminiszter nem ért egyet Geblerrel.

Amidőn a három, imént ismertetett ügy az államtanácsosok elé került, már kezükben volt a magyar kancelláriának az a hatalmas előterjesztése, amellyel az 1780. dec. 21-i felszólításra bemutatta a vallásügyi rendszer alapjául szolgáló királyi utasításokat.

Az óriási anyagot a kancellária a helytartótanáccsal állította össze. Nem akart ugyanis megelégedni azzal, hogy az általános érvényű, ú. n. normális rezolúciókat ismerteti meg, hanem a helytartótanács irattárából kikerestette az egyes speciális esetekben kiadott rendeleteket is, ha azok új intézkedéseket tartalmaztak, vagy a megelőzők értelmét bővebben kifejtették, s többszöri megerősítésükkel, meg a gyakorlatban való alkalmaztatásukkal a tulajdonképpeni „normális resolúciók” jellegét elnyerték. Valamennyi elvi vagy ilyené tett rendelkezés szövege, amint a helytartótanács a tárgyi szempontok szerint szekciókba beosztotta, gyűjteménybe foglalva 404 lapos kézirat-kötetet tesz ki s annyira a legapróbb részletekbe menően tájékoztat a vallásügyi rendszer felől, hogy annak a kódexéül is tekinthető. Ez azonban csak nyers anyag volt. Ürményi, mihelyt a kezébe vette, mindjárt rájött, hogy nem elég azt egy rövid jegyzék kíséretében terjeszteni fel, ha az ural-

kodót a régi vallásügyi politika helyességéről meg akarja győzni, s annak folytatására rá szeretné beszélni. A rendelkezésre bocsátott források alapján tehát egész értekezést írt, gyakorlott tollú írónak is becsületére váló készséggel.¹ Munkáját három részre osztotta, hogy az elsőben történeti áttekintést nyújtson és a vallási politika princípiumait ismertesse meg, ezt követően a rezolúciók alapján szisztematikusan felsorolja, hol húzódnak a protestánsokkal szemben érvényesített tolerancia határai s végül az utolsó fejezetben pontosan előadja, hogy minden egyes hatóságnak mi a szerepe és jogköre a vallásügyek intézésénél.

Az elaboratum tájékoztat a vallásügyi rendszerről és eligazítva a rezolúciók rengetegében, valósággal kikristályosítja azt a szellemet, – Ürményi a „vera idea” kifejezést használja, – amely évtizedek személytelen munkájával az intézkedéseket életre hívta, hogy ennek a szellemnek a varázsával az uralkodót anyja hagyományainak folytatására bírja. Nemcsak az ambíció sarkalta tehát Ürményit, hanem a vágy is, hogy egyházának szolgálatot tegyen. Amit nyújtott, az hasonlíthatatlanul több volt, mint amennyit vártak tőle s mint ami feladata, is volt. Megbízását a munkaszomjas és tettvágyó emberek módjára elmélyítette és kiszélesítette, éles eszével és nagy tudásával pedig úgy végezte el, hogy senki a kancellárián nyomába sem léphetett volna. Felfogását tehát nemcsak azért érdemes részletesebben megismernünk, hogy a kancellária hivatalos állásfoglalásával tisztában legyünk, hanem hogy azt is lássuk, mi volt az egyik legműveltebb és – Bécsben élén – legszélesebb látókörű, viszonylag mérsékelt felfogású magyar világi katolikusnak a meggyőződése a múlttól, a jelen politikájáról és a jövő célkitűzéseiről.

A dinasztikus érzelmű udvari tanácsos előtt a múlt képe – vallási vonatkozásokban – a lehető legegyszerűbb; alig egyéb, mint a jezsuita iskolák hagyományainak visszfénye. A reformáció tehát az ő előadása szerint Erdélyből jött át Magyarországra s itt a zavarok, meg a török pusztításai között jut olyan túlsúlyra, hogy sok előkelő úr is csatlakozik hozzá, akik ezzel leginkább csak az egyházi javak elfoglalására keresték az alkalmat. Később pedig, másfél századon keresztül, a protestánsok támaszaivá azok a pártütések és zavargások lesznek, amelyeket az ország pusztulása közben az önző hatalomvágy robbantott ki s amelyekhez a vallásszabadság csak ürügyül szolgált. Bocskay ugyanis Erdély elfoglalására tört, amivel az államot olyan veszedelembé juttatta, hogy Rudolf kénytelen volt megkezdeni a bécsi békéhez vezető tárgyaláso-

¹ M. kanc. 3521/1781. (*Iratok*.)

kat s ugyanígy az uralomvágy volt a mozgatója Bethlen és Rákócziak mozgalmának is. A „factio Bocskayana”, „turbae Bethleaianae”, „tumultus Rákócziani” egy vonalban húzódnak a XVII. század kezdetétől a XVIII. század elejéig,² hogy árnyékukban a protestánsok a zavarosban halászhasanak s egyrészt fegyveres erővel biztosítsák sok helyen maguknak a nyilvános vallásgyakorlatot, másrészt az elkergetett plébánosok helyébe prédikátoraikat ültetve, számtalan falut a földesúri jog segítségével áttérésre kényszerítsenek.³

A protestáns vallásoknak Ürményi szavaiból kitetszően nincs, de nem is lehet cselekvő és építő szerepük, mert „pártütő polgárok hozták be és terjesztették őket országos viszály, különböző háborúk és belső mozgalmak alkalmával, megerősödésüket pedig azok hatalmának köszönhatték, akik a vallásszabadság védelmének örve alatt inkább magánhatalmukat igyekeztek kiterjeszteni”.⁴ Éppen ezért érvénytelenek mindazok a törvények, amelyeket a pártütők erőszakoltak ki, így a török segítséggel kicsikart 1622-i és 1647-i constitutiók, t. i. a nikolsburgi és linzi béke, ill. az utóbbinak 1647-ben becikkelyezett rendelkezései. A történeti magyarázat tehát megnyugtatója Ürményit, a jogászt, hogy a Corpus Juris vallásügyi rendelkezéseinek nagyobb részét teljesen figyelmen kívül lehet hagyni és érvényesnek csak azt kell tekinteni, ami 1681. óta került oda, illetőleg még azt a néhány régebbi artikulust, amelyeket az újabb törvények is megerősítettek.

Ürményi történetfelfogásában – nem tagadható – nyoma sincs oly vonásnak, amelyet a XVIII. század második felében modernnek neveztek. De ugyanúgy jogi okoskodása és törvényt magyarázata sem kifogástalan. Mert azt az állítását, hogy az 1681-i vallásügyi törvények (25. és 26. cikk) különbséget tettek magán és nyilvános vallásgyakorlat közt⁵ és csak az előbbi biztosították általában a protestánsoknak, míg az utóbbi az artikuláris helyekre szorították, a törvényt szöveg egyáltalán nem támogatja s abból ilyen megkülönböztetést kiolvasni nem is lehet. Ürményi az 1691.-i explanatiós magyará-

² A jezsuita történetfelfogás, mint Palma Károly Ferencnek széles körökben elterjedt művéből is (Notitia rerum Hungaricarum. 3. kiadás. Pest, 1785.) kitűnik – hasonló szellemben emlegette Bocskay „seditio”-ját (II. k. 135. l.), aki lárváját levette nemcsak Erdély, hanem Magyarország birtokára is tört (136. l.), vagy Rákóczi „coniuratio”-ját (411. l.), aki társaival együtt Lipót iránt a legrútább hálátlanságot tanúsította (406. l.) és tanította Bethlenről, hogy „postquam privati lucri e ruinis Hungariae corradendi causa bellum iam decreverat, tum primum causas, ut id iure obmovisse videtur, conquirebat”. (202. l.)

³ Sect. I. §. 5.

⁴ Sect. I. §. 7.

⁵ Sect. I. §. 4. a, b.

zatot vette alapul, s amit csak Kollonich „fejtett ki” a törvény szövegéből, arról azt állította, hogy valóban benne is van. Pedig erre az indokolásra az ő korában szükség sem volt, mert ekkor már az explanatiós rendelkezéseket – 1715-ben törvény által is idéztetvén – külön lehetett volna választani az 1681-i szövegtől, még pedig anélkül, hogy hatályosságukból vesztettek volna. Ürményiben azonban annyira mélyen gyökereződik az a meggyőződés, hogy az uralkodó vallásügyi rendszer az egyedül helyes, hogy még jogi kérdésekben sem tud tárgyilagos lenni, ha egyszer annak kapcsolata van a napi politikát irányító elvekkel. Ugyanebből a hittel párosult meggyőződésből magyarázható buzgalma is, amellyel bizonyítgatja, hogy az explanatiók és az 1715-i, a Rákóczit száműző országgyűlés azzal, hogy a megelőző vallási törvények igazi értelmét megállapították, a XVIII. századi vallásügyi rendszert is a törvények szilárd alapjára helyezték. Bár így számára ez a rendszer természet szerinti igaz – „genuinum systema” – lesz, nemcsak a mai ember veszi észre, hogy bizonyításában logikai törések vannak és hogy fejtegetésének jogi megalapozása éppen úgy ingatag, mint amennyire egyoldalú volt a történeti magyarázat.

A multat tehát történeti és jogi vonatkozásaiban egyaránt csak a jelen politikai érdekeinek szemszögéből tudta értékelni. Nyugalma és felfogása érthető, mert ez a jelen teljes mértékben kielégítette. Lényegét három elv művészi összhangjában, egymás kölcsönös kiegyensúlyozásában ismerte fel. Az első és leglényegesebb principium szerint a protestáns vallások tolerálásának határait úgy kell megállapítani, hogy a katolikus vallást eleve ne érhesse kár. Nemcsak védeni, a múltban kapott sebeit gyógyítani és a korábbi virágzó állapotba visszahelyezni szükséges, hanem terjesztését is mindenképpen elő kell segíteni, hogy a végső cél, a lelkek uniója, elérhető legyen. Az egyházi javak visszaszerzése, plébániák szervezése, iskolák dotálása a katolikus egyház belső megerősödésének feltétele, ezzel azonban még nem szabad beérni; szükséges, hogy a protestánsok jogi helyzete úgy szabályoztassék, hogy az ne akadályozza a katolikus vallás terjedését. Az aposztaták perbevonása, a reverzális megkövetelése a vegyes házasságra lépőktől, a protestáns papok eltiltása a filiák felkeresésétől, egyaránt úgy tekintendő, hogy azok csak az akadályokat hártják el a katolikus vallás útjából, anélkül, hogy sértenék a protestánsok lelkiismeretét.

A másik elv ugyanis éppen azt kívánja megakadályozni, hogy a protestánsokat „valami súlyosabb törvénytelenység” érhesse, amely miatt jogosan panaszkodhatnának és a béke is veszélybe jutna. Nem szabad tehát őket erőszakkal téríteni,

sem pedig a lelkiismeretüket megsérteni. Bár ez az elv korlátozza a klérust és a világi katolikusokat, mert nem engedi meg, hogy földesúri jogukat birtokaikon vallási vonatkozásokban tetszésük szerint érvényesítsék, szükség van rá a nyugalom érdekében. Gyakorlati alkalmazása egyébként azt jelenti, hogy az első elv, amely szerint mindent a katolikus vallás erősítésére kell fordítani, okosan alkalmazkodik a körülményekhez és a közjót nem téveszti szem elől. A két princípium közt az egyensúlyt az uralkodó tartja fenn, akit a vallásügyek intézésében teljes bírói jogkör – absolutum arbitrium – illet meg. Az ő döntő hatalmának a feltétlen biztosítása a harmadik elv.

Ez a fejtegetés, amelyben az államhaszon gondolatának csak igen távoli visszfénye csillan fel,⁶ a gyakorlati politikát vetítette az elmélet síkjára. Ha tehát sivárnak és következtellennek tűnik fel, azért ne Űrményit okoljuk; a valóságból még az ő tehetsége sem tudott külön elméletet kihüvelyezni. Ellenkezőleg, hálásaknak kell lennünk neki, hogy ily világosan feltüntette a vallásügyi rendszer kétségtelen gyengéit. Könnyű ugyanis megállapítanunk, hogy korántsem két egyformán erős törekvést tart az uralkodó egyensúlyban, nem a katholicizmus és protestantizmus küzdelmében vigyáz arra, hogy egyik fél se kerekedjék a másik fölé. A rendszer lényegét az első elv adja meg, amely úgy szól, hogy a katolikus vallást terjeszteni kell. A második elv, az erőszak alkalmazásának eltiltása, azonos a harmadikkal, holott, ha az uralkodót absolutum arbitrium illeti meg, e második helyébe azt kellene beiktatni, hogy a protestantizmus szintén terjesztheti a maga hitelveit, vagy legalább is védekezhet minden erejéből. Erről azonban szó sincs, sőt még arról sem, hogy a protestánsok jogállása véglegesen meghatározottassék és kijelöltessenek a határok, amelyeken belül élhetnek. Ezt azért nem lehet megtenni, mert így gát épülne a katolikus vallás terjedése elé, már pedig a végső cél a lelkek uniója, a katolikus egyház Mohács előtti virágkorának felújítása s ezzel a protestantizmus eltüntetése. Mint Űrményi nagyon találóan mondja, a tolerancia határai majd kibővültek, majd összeszűkültek, a körülmények szerint. Vagyis a tolerancia nem biztosít határozott védelmet a protestantizmusnak s mert a terület, amelyre kiterjed, egyre csökken, sorsa az elsorvadás. Egyelőre marad csak meg, amint egyelőre kell az uralkodónak is fékeznie a túlbuzgókat, hogy

⁶ Ezt két helyen említi. Sect. I. §. 7.: „... assumptum fuit, ut una etiam status publici congrua semper habita fuerit ratio”. Sect. III. §. 2. f.: az uralkodó a közös néven benyújtott folyamodványokat „ex peculiaribus status rationibus” ne fogadja el a jövőben sem.

meggondolatlan és az időknek meg nem felelő eljárásukkal zavart ne okozzanak.

Egyensúlynak és harmóniának nyoma sincs ebben az életben, éppen úgy, mint ahogyan a rendszerből is hiányoztak. Valójában egyetlen kötelesség van s ez a katolikus vallás terjesztése, az uralkodó feladata pedig az, hogy mérsékelje a szenvedélyesek iramát, s nem az, hogy védje a protestánsokat. Amint Ürményi meggyőzően magyarázza Józsefnek: A klérus bizton bízik abban, hogy ő, az apostoli király, az orthodox vallás védője és az egyház patrónusa „semmit el nem fog mulasztani, ami a katolikus vallás terjesztéséhez tartozik”. Vagyis a katolikusok elismerik az absolutum arbitriumot, de csak azért, mert az úgyis az ő érdekükben érvényesül. A protestánsok pedig elismerik, nyugtatja meg az uralkodót Ürményi, mert kisebbségben lévén, a katolikus túlsúllyal szemben más védelmük nincs s mert jól tudják, hogy méltatlanok lévén a régibb törvényekre, kizárólag a király kegye őrzi most még vallásgyakorlatukat, egyedül a közbéke érdekében.

A jelent azonban Ürményi nemcsak kiegyensúlyozottnak, hanem igen rózsásnak is látja. Mindenki meg lehet azzal elégedve. Nincsenek túlzások, de a nagy cél felé mégis közelebb jut a katolicizmus. Szemben a bécsi béke korának állapotával, ma már csak egy-két mágnáscsalád protestáns, de azok sem az előkelőbbek közül, a jómódú köznemesség javarésze ismét katolikus, úgyannyira, hogy számtalan megye van, amelynek rendjei közt egyáltalán nem, vagy alig találhatók protestánsok s ha a köznép körében nagy is még a számuk, a szerencsétlen századoknak már csak emléke él. Az állam békéje is helyreállott, hála a „rendkívül üdvös intézkedéseknek” s ma már a vallás miatt nincsenek zavarok, sem az országgyűlésen panaszok nem hangzanak el. De meg lehetnek elégedve a protestánsok is. Ezt nem győzi eleget hangoztatni. Személyes jogaik ugyanazok, mint a katolikusokéi, kivéve, hogy Horvátországban, Szlavóniában és oly városokban, amelyeket erre kiváltságaik felhatalmaznak, a birtokjog nem illeti meg őket. Sok megyében lehetnek tisztviselők és ha királyi dicasteriumokban nem is alkalmaztatnak, megvigasztalódhatnak, hogy korántsem a törvény tiltja el őket, hanem a Carolina resolutio egyik titkos pontja. Mindenki nyíltan vallhatja magát protestánsnak, éppen csak ha egy katolikus át akarna térni, mint aposztata börtönbe kerül. A tizedet és a stólát ugyan nem saját papjuknak fizetik ott, ahol nincs nyilvános gyakorlatuk, azonban a plébános stóla címen nem követelhet tőlük többet, mint katolikus híveitől.

A vallási politika humánus voltától pedig egészen el van ragadtatva Ürményi. Kell-e az intézkedések jóindulatára több

bizonyíték annál, hogy a 11 megye közül csak ötben szorították protestánsokat az artikuláris helyekre, a 19 megyében pedig immár nem kívánják a gyakorlat kimutatását 1681-től, hanem beérik azzal, ha azt a pesti cominissio idejéig visszamenőleg igazolják, a töröktől visszafoglalt területen pedig, noha ott igazán nincs semmi joguk, királyi kegyelem védi birtokállományukat, úgyannyira, hogy az elmúlt években nem is szűnt meg itt vallásgyakorlat, sőt az ügyvédek, megyei tisztviselők sem kötelesek többé esküjük letételénél a Szűz Máriáról és a szentekről szóló részt elmondani, mért elnézik hallgatásukat, – summa summarum a protestánsok lelkiismerete ellen nincs kényszer.

Ürményi nyilvánvalóan úgy képzei, hogy a magyar katolicizmus, ha akarta volna, a XVIII. század elején a protestantizmust teljesen kiirhatta volna s ha erre nem került sor és pl. a töröktől meghagyott magyarságot nem pusztította el, az az intéző körök toleráns lelkületének a bizonyítéka. Az ő tolerancia-gondolata tehát nem bizonyos, az emberrel vele született jogok tiszteletben tartásából ered, mint a természetjog tanította, hanem a viszonyok kényszerűségéből, részben az államhatalom diktálta politikából, határai pedig ott húzódnak, ameddig általános felfordulás nélkül el lehet menni a katolikus vallás terjesztésében. Ezért hiszi Ürményi őszintén, hogy a tolerancia határai még soha nem voltak annyira kitolva, mint a jelenlegi rendszer mellett s ezért kívánja ennek változatlan fenntartását. Nagy gonddal és fáradtsággal építették fel József elődei, bizonyítgatja, a legjobb elveken nyugszik s már sok év óta a legkitűnőbb eredményeket mutatja fel, méltó tehát arra, hogy az uralkodó megerősítse.

A jövő útját így igen egyszerűnek látja Ürményi: A jelen töretlen folytatásának kell lennie, amit úgy lehet a legalkalmasabban kifejezésre juttatni, hogy az uralkodó most, trónralépte alkalmával, félre nem érthetően leköti magát a régi rendszer mellett. A katolikus egyházfejedelmeket tehát körülélben figyelmeztesse, hogy a protestánsokkal szelíden és apostoli szeretettel bánjanak – omni cum suavitate et apostolica charitate, ismétli meg Ürményi a császár legelső vallásügyi utasításának szavait – és a normális resolútiokon túl lelkiismeretük ellen kényszert ne alkalmazzanak, ugyanakkor a protestánsokat a hatóságok útján szigorúan tiltsa el, hogy a törvények és explanációs rendelkezések ellenére merjenek valamit tenni, mindkét fél előtt pedig jelentse ki, hogy a közbékét megzavarok ellen teljes hatalmával fog fellépni.

Ürményi legjobb tehetségével, minden erejét megfeszítve foglalta össze annak a rendszernek a vonásait, amelynek fennmaradását a magyar katolicizmus kivéve a még ezzel is

elégedetlen túlzókat – oly hön óhajtotta. A történeti elbeszélés, a teória fejtegetése, a jelen és a jövő irányelveinek előadása mögül állandóan kihangzik ugyan az a vezérmotívum, hogy a katolikus vallást terjeszteni kell, hiányzik azonban annak a módnak a részletezése, hogy miként is történjék ez az egyensúly felborulása nélkül.

Ha a módozatok felől tájékozódni óhajtunk, az eszközök-felől, amelyek alkalmazásának köszönhetően eddig is fennmaradását a rendszer, s amelyekkel élnie kellett a jövőben, Ürményinek egy másik előterjesztéséhez kell folyamodnunk.⁷ Ezt a filiák ügyében készítette el és a nagy memorandum után április 6-i kelettel nyújtotta át a kancellár a császárnak. Mint említettük, ezt az ügyet, amelyben a protestánsok és katolikusok előzetesen megütköztek egymással, József függőben hagyta mindaddig, amíg a vallásügyi rendszert irányító ideális rezolúciókat át nem vizsgálta. Mivel e rendszer felől a kancellária megtette döntőnek szánt javaslatát, abban a meggyőződésben, hogy az uralkodó ezt el fogja fogadni, elérkezettnek látta az időt, hogy a részletkérdésben is kötelességszerűen kifejtse véleményét. A kapcsolat a két irat között annyira szoros, hogy az utóbbit valóban joggal tekinthetjük kísérletnek, mint lehetne és kellene az életből merített teória elveit oda visszaültetni.

A javaslat óvja az uralkodót attól, hogy tiszta helyzetet teremtsen és a következő tanácsokat adja: A protestánsokat nem illeti meg a jog, hogy bárhol is filiáik legyenek, azonban erre vonatkozólag semmiféle általános rendelkezést sem kell kiadni és közhírré tenni. Hasonlóképpen azon filiák ügyében sem kell generálisan intézkedni, sem megszüntetésüket kihirdetni, amelyekkel a protestánsok már 1681-ben rendelkeztek, hanem a helytartótanács, bizalmas utasítást nyerve, vizsgálat folyamán tisztáztassa a körülményeket s aztán jelentése alapján esetenként kerüljön eldöntésre, vajjon a vallásgyakorlatot *fiscalis actio* által eltöröljék-e vagy további intézkedésig elnézzék-e. Azokat a panaszokat pedig, amelyek a vallásgyakorlatnak a közelmúltban bekövetkezett megszüntetése s ezt követő perbefogások miatt keletkeztek, úgy kellene lecsendesíteni, hogy az uralkodó a vizsgálati iratokat, továbbá a pereket végrehajtásuk előtt felkéretné, hogy a kancellária megállapítsa, vajjon a körülmények nem tanácsolják-e a vallásgyakorlat további megtűrését. Ilyen módon megszűnnek a most tömegesen beérkezett panaszok anélkül, hogy az uralkodó kezét megkötötte volna. Ugyanakkor a végső cél érdekében tovább folyhat a munka, éppen csak „lassan és nagyobb feltűnés nélkül”. A leg-

⁷ M. kanc. 3522/1781.

közelebről érdekelt rozsnyói püspöknek tehát titokban értésére kell adni, hogy a filiákat ne egyszerre, tömegesen jelentse fel a helytartótanácsnak, hanem apránként s főleg azokat a helyeket, amelyekről már előzőleg kitapasztalta, hogy ott a protestánsok jogigényei bizonytalanok, viszont a katolikus vallás sikeres terjesztéséhez megvannak az előfeltételek. A katolicizmus érdekében azokon a vidékeken, ahol a filiák gyakorlata megszorított, s általában mindenütt, ahol van valamelyes katolikus lakosság, parochiákat kellene szervezni, a plébánosokat pedig a cassa parochoram-ból fizetni, hogy ily módon a protestánsok gondozásához stólakövetelés nélkül láthassanak hozzá, amint azt különben már 1768-ban is elrendelte az uralkodó. Az excursiók eltiltása és ezzel a filiák megszüntetése eredményül Űrményi a katolikus vallás nagy megerősödését jövendőli. Megelégedéssel utal az eddigi sikerekre, amelyekről hiteles püspöki összeírások is tanúskodnak. Közismerten nagy ugyan azok tömege – mondja – akik a filiák megszüntetése következtében a katolikus vallásra áttértek, számuk pedig napról-napra tovább növekszik. S ennek az eredménynek a további biztosításához nem kell más, mint fenntartani az eddigi rendelkezéseket és nem tenni azokkal ellenkező intézkedést.

Az indítványok a vallásügyi politika egyetlen pontját érintik, azt, amelyet a kancellária nagy előterjesztése az excursiók tilalma címén említett. Aligha csak ebben a kérdésben érvényesült a kétféle mérték elve – az egyik félnek állami támogatás szervez parochiákat, a másikat elzárja híveitől – és volt szükség az őszinteség oly nagy hiányára, megkerülő utakra, mint amilyenek Űrményi előadásából elének tűnnek. Sokkal valószínűbb, hogy hasonló eszközöket az egyházi politika egész területén igénybe kellett volna venni, hogy a régi rendszer fennmaradjon, amint arra a múltban Mária Terézia uralkodása például is szolgált. Ahhoz meg egyáltalán, nem fér kétség, hogy a magyar katolicizmus egyik kiváló és mérsékelt gondolkozású tagja valóban kész volt arra, hogy az eszközöket, amelyeket az imént oly hidegen javasolt, alkalmazza a gyakorlatban. Azonban nemcsak ő hivatkozhatott arra, hogy előterjesztései a legalkalmasabbak a kérdésnek katolikus szempontból előnyös megoldására. Az utókornak is el kell ismernie, hogy a protestánsok bizonytalan helyzetének fenntartása, jogaiknak sem el nem ismerése, sem el nem törlése, a legmegfelelőbb mód volt, hogy állandóan sakkban tartassanak, panaszaik eleve tárgyaltalanoknak és a „törvényekbe” ütközőknek tekintessenek, a régi gyakorlatnak a viszonyok kényszerítő hatása alatt helyenkinti és időleges elnézése pedig az uralkodó különös kegyének legyen tulajdonítható. S ha tudni akarjuk,

miért mindez, Ürményi bevallja a király előtt: A cél a katolikus vallás terjesztése.⁸

A kérdésnek, hogy ez maradjon-e továbbra is az egyházpolitika vezérgondolata, a kancelláriai előterjesztés államtanácsai tárgyalása alkalmával előreláthatólag fel kellett vetődnie.

Az államtanács tagjai lelkiismeretesen áttanulmányozták az aktacsomót: mindegyikük viszonylag hosszú ideig tartotta magánál az iratokat, amelyek így egész áprilisban íróasztalikon voltak. Alapos fontolgatás után Kressel és Löhr teljesen a kancellária álláspontjára helyezkedtek.⁹ Ürményi, akinek érdemeit Löhr meleg szavakkal emelte ki, midőn az előterjesztést becsületére válónak mondotta, fejtegetésével meggyőzte őket, hogy nem kell változás. Kressel ugyan egyedül helyes rendszernek a teljes toleranciát tartotta, amelynek értelmében a világi kormányzat csak az erkölcsökre, a polgárok nyugodt, békés viselkedésére ügyel s amely majd egyszerre fog megvalósulni, e közelebből meg nem határozott időpontig azonban a jelenlegi rendszer fenntartását javasolta. Szinte megoldhatatlan feladatnak találta ugyanis a sok intézkedésnek – törvényeknek nevezi őket – rendszerbe foglalását s már ezért is legalkalmasabbnak vélte, ha az uralkodó esetről-esetre jár el és érvényesíti akaratát. Ugyanez volt Löhr meggyőződése, bár más motívumokból sarjadt. Az érvényes rendelkezések legcsekélyebb változtatásáról vagy módosításáról ő azért nem akart hallani, mert attól tartott, hogy az engedmények felbátorítják majd a protestánsokat, hogy újabb és újabb követelésekkel lépjenek fel.

Bár Kresselt elvi radikalizmusa, Löhrt pedig konzervatívizmusa vonta a kancellária pártjára, állásfoglalásuk mindenképpen hátrányos volt a protestánsokra. Mindketten hangoztatták ugyan, hogy a felvetődő egyes esetekben majd dönthet az uralkodó legjobb belátása szerint, de hogy ebből a protestánsokra semmi jó sem származott volna, arról tanúskodik a leviták és filiák ügye, amelyeket már fenti kijelentéseik után tanulmányoztak át.¹⁰ Ezek a kérdések már valóban specificus casus-ok voltak, igen alkalmasak, hogy intézésüknél megsza- baduljanak a kancellária érveinek nyomasztó súlyától és a körülményeket mérlegelve a méltányosságra is ügyet vessenek.

⁸ „... hacque ratione finis propagandae orthodoxae religionis, qui per hanc limitatum ministrorum extra loca mansionum excursionem cum primis intenditur, certius obtineatur”. (U. o.)

⁹ StR. 818/1781. (*Iratok.*)

¹⁰ A kancellária nagy előterjesztéséről Kressel ápr. 9., Löhr ápr. 16. írta meg votumát, míg a leviták ügyében 16., a filiák felől pedig 15., ül. 24. nyilatkoztak.

E helyett azonban a levitákra vonatkozólag – mint azt már előzőleg elmondottuk – Kressel a kancellária elutasító álláspontját tette a magáévá, Löhr pedig még túl akart tenni Ürményin és a kérvény visszadobásával óhajtotta a protestánsoknak értésére adni, hogy a jövőben sincs keresni valójuk. Ugyanígy helyeselték a filiákra vonatkozó részletes kancelláriai előterjesztést, noha az – mint az imént láttuk – a régi rendszer merev fenntartását kívánta és nyíltan bevallotta, hogy a katolikus vallást a protestantizmus gyengítésével óhajtja terjeszteni. Löhr tehát „teljesen egyetértett” vele, mert úgy találta, hogy törvényeken és oly rendeleteken alapul, amelyek jó eredménye már megmutatkozott s mert megnyerte tetszését a kancellária ígérete, hogy „mérséklettel” fog eljárni, Kressel pedig a vallásügyben most érvényes principium directivumokra hivatkozva csatlakozott hozzá.¹¹ Elvben semmit sem változtatni a régi rendszeren, ennek a két példának a tanúsága szerint annyit jelentett, mint az egyes felvetődő esetekben is annak szellemében járni el.

Kressel és Löhr oly szűk körben keringtek, hogy változást a magyar protestantizmus számára nem hozhattak. A döntő fordulatot az impulzív Gebler adta meg. Míg két elődje beírta azzal, hogy néhány sorban adja elő benyomásait, ő Ürményi munkálatáról votum gyanánt szokatlan terjedelmű értekezést készített. Éles szemét nem vakította el Ürményi fejtegetése, hanem észrevette azt is, amiről a kancelláriai előterjesztés mélyen hallgatott. Az ő kiindulópontja más volt, a protestánsokéval egyezett meg. Meggyőződése, amelynek eddig is ismételten kifejezést adott, hogy t. i. a protestantizmus Magyarországon nem tolerált, hanem recipiált vallás, éppen ezekben a napokban még jobban elmélyült a Bécsbe érkezett ifj. Ráday Gedeon, a protestánsok nagy folyamodványát hozó delegátusok egyikének felvilágosításai után.¹² Megkapta ugyanis tőle a vallásügyi törvények szövegét, Nagy Sámuel ágensnek a közelmúltban Mária Teréziához a protestánsok nevében benyújtott folyamodványát, amely jogait éppen a törvények alapján fejtette ki és a göttingai professzor, Walch, nagy egyházpolitikai anyaggyűjteménye azon kötetét, amelyben ez a hangyaszorgalmú egyháztörténész az evangélikusok 1774-i felfolyamodványa alapján kimerítően megismertette a ma-

¹¹ StR. 893/1781. – Löhr: Das Einrathen der Kanzley grundet sich auf Gesätze und bestehende solche Anordnungen, davon sich schon die gute Wirkung gezeiget hat, will jedennoch nach dem Antrag mit aller Mässigung zu Werke gehen; ich bin dahero hiermit meines Orts gentslich verstanden. – Kressel: Bey dem Bestand der dermaligen Verfassung und principiis directivis bin ich mit der Kanzley bis zu erfolgter Untersuchung im Neograder Comitit verstanden.

¹² Ráday Gedeon levele apjához, 1781 ápr. 16. Bécs; Ráday-levéltár.

gyar protestantizmus jogait és tényleges helyzetét.¹³ Mindezek adatai, bizonyítékai és Ráday fejtegetései abba a helyzetbe juttatták, hogy behatolhatott a kancelláriai előterjesztés velejébe és visszafordítva érveit, feltárhatta az uralkodó rendszer belső ellentmondásait.

Bár helyzete szerfelett kényes volt, kötelességtudata és az a meggyőződése, hogy szándékai tiszták, hozzásegítették, hogy legyőzve konvertitása gátlásait, előadja az uralkodó felfogástól eltérő véleményét. Mint kevéssel később mondotta, Isten és a fejedelem előtt kötelességének érezte leplezés nélkül feltárni meggyőződését, bármily sok dolog parancsolt is számára tartózkodást. Valósággal megrázhatta őt a helyzet súlyosságának tudata és egyáltalán nem frázis volt az a kijelentése, hogy soha nem került még eléje az államtanácsban fontosabb ügy. Úgy fogta fel, hogy most egy fél ország bizalma vagy elidegenedése, ünnepélyes szerződések és törvények megtartása vagy megszegése, a lelkiismeret szabadsága vagy elnyomása körül forog a kérdés. Mivel vizsgálódásának irányelvül annak megfontolását választotta, hogy a vallásügyi rendszer összeegyeztethető-e az igazsággal és az állam valódi javával, meglepően új javaslatok megtételére kényszerült.

Terjedelmes votumában ő is, mint Ürményi, a hármas tagozást követte, csak hogy az anyag, amit csoportosított, egészen más jellegű. Milyen jogok és szabadságok illetik meg a törvények és szerződések szerint a protestánsokat, hogyan korlátoztattak azok fokozatosan és milyen elvek érvényesüljenek a jövőben, ezek a fejezetcímek is jelzik, hogy az eltérés lényegbe vágó.

A protestánsok jogainak alapjául a bécsi békét, az 1608.-i és 1647.-i törvénycikkeket tekintik s azok így előadásában központi helyet foglalnak el. De nemcsak azt találja, hogy a protestánsokat megilleti a korlátlan vallásgyakorlat, hanem – ugyanezekből a cikkekből kiindulva – az Ürményi által érvényeseknek tekintett 1681.-i, meg 1687.-i törvényeket is a protestánsokra kedvezően értelmezi. Tehát visszautasítja azt a felfogást, mintha az 1681.-i törvénynek a földesúri jogra való hatáskörét úgy szabadna tekinteni, hogy a jobbágyok vallásgyakorlatát tetszés szerint lehet korlátozni. Ezek után bátran, fenntartás nélkül megvallja, hogy mi a véleménye a katolicizmus és protestantizmus viszonyáról. A megállapodás, amely Rudolf és az akkor még legnagyobbbrészt protestáns rendek kö-

¹³ Walch, Chr. W. F.: Neueste Religionsgeschichte. Lemgo, 1777. VI. k. 5. rész. (209–320. l.) Nachricht von den Beschwerden der Evangelischen im Königreich Ungarn aus den neuesten Urkunden gezogen. – Walch életére l. Hauck: Realencyklopädie XX. k. 794. l.

zött létrejött, formális békekötés és érvényessége nem vonható kétségbe. A béke megkötésekor ugyanis még nem volt eltörölve az aranybulla ellenállási záradéka s egyébként későbbi törvények, mint az 1681.-i is, kifejezetten megerősítik. De még e megerősítés nélkül is a természetjog és a nemzetközi jog elvei szerint a katolikusok és protestánsok kölcsönös kötelezettsége fennmarad mindaddig, amíg csak egyetlen protestáns vagy katolikus falu található az országban és jogáról önként le nem mond. Szó sem lehet tehát ezek után – emeli fel hangját – ilyesféle kérdésekről: az országnak melyik is az első és eredeti vallása, egy templom alapítója katolikus volt-e, a tizedek korábban a katolikus klérust illették-e, ez vagy az a szokás a kánonjoggal ellenkezik-e. „Mindezt ugyanis a vesztfáliai béke és a katolikus pártnak kellemetlen bármely más szerződés ellenében is fel lehet vetni, azonban csak azokra gyakorol hatást, akik – ha szégyenérzetből nem is szájukban, de – szívükben hordják a hírhedt axiómát: eretnekekkel szemben az adott szót nem kell megtartani.”

A protestánsok vallása ezek szerint nem megtűrt, hanem recipiált. Annál is inkább, mert a törvényekben sehol sincs szó uralkodó vallásról és tolerált vallásról. Az efféle kifejezéseket csak utóbb kezdték használni, törvénytelenül, sőt nyilvánvalóan jogtalanul, főleg amikor még hozzákapcsolták azt a fogalmat, hogy a protestánsok szabadságai csak kegyelemből maradtak meg, amelyeket a katolikus fél tetszése szerint korlátozhat, sőt meg is szüntethet. Teljesen alaptalan – jut el így következtetései végére – „religio dominans”-nak nevezni a katolikus vallást, amelyet de jure kiváltságok illetnének meg, a protestáns vallást pedig tolerálnak tekinteni.

A döntő fordulatot, az elhajlást a jog útjáról az 1691.-i explanációs rendelet kiadásában ismeri fel, amelyet azután oly sok hasonló követett. Ettől fogva máig a törekvés kizárólag arra irányult, hogy a protestánsokat az időkhöz és körülményekhez képest, de következetesen korlátozzák, kétségtelen jogaiktól fosztva meg őket. Pontokba foglalva állapítja meg, hogy időrendben milyen jogokat vettek el a protestánsoktól, mindenütt jelezve saját felfogását.

Megjegyzései helyenként egyszerű, de annál találóbb mondatok. Arra a megállapításra, hogy a tizedek a katolikus klérusnak rendeltettek, idézi az 1681.-i törvény szövegét: Sem katolikusok protestáns papoknak, sem protestánsok plébánosoknak fizetéssel nem tartoznak. Ahhoz pedig, hogy a protestáns iparosok a katolikus körmeneteken és istentiszteleteken kötelesek részt venni, hozzáteszi: Nyilvánvaló lelkiismereti kényszer, ellenkezik az 1681.-i törvénnyel. De nem mindenütt tudja ennyire szenvtelenül megformulálni lesújtó ítéletét. Tem-

peramentuma sok pontnál oly megjegyzésekre sarkalja, amelyeket irónia és gúny éppen úgy élénkítenek, mint a méltánytalanság ébresztette felháborodás. Azt a rendelkezést, hogy protestáns biblia addig nem adható ki, amíg régibb kiadásokkal való egyezését meg nem állapították, csak ürügynek tekintik, hogy a példányokat feltartóztassák, gyakran elkobozzák. Pedig – kérdezi – ugyan hányan értik a biblia nyelvét papjaink közül, s mégis ítélni akarnak a fordítások helyessége felett! Amikor megállapítja, hogy a katolikus szentszékek döntenek protestáns egyházi perekben, megjegyzi: Igazán szerencse még, hogy a diszpenzációkat a király adja, mert a püspökök, Róma rabszolgái, katolikus báránykaik ügyében is megkötötték kezüket. A prédikátorokat meg a katolikus főesperesek examinálhatják, hogy tudnak-e keresztelni, pedig talán annyi ismeretet mégis fel lehetne tételezni egy teológusról, hogy ért a szentségek kiszolgáltatásához. De nagyra van a kancellária avval, kiált fel másutt, hogy a protestánsok csak a hivatalokból vannak kizárva, ellenben a katonaságnál szabadon léphetnek előre; persze bölcsen hallgat arról, hogy mindez csak annak köszönhető, hogy a hadsereg nem került az ő befolyása alá! Azt a követelményt, hogy a 19 megyében a protestánsok kötelesek ma is igazolni, hogy vallásgyakorlatuk visszanyúlik 1681-re, így jellemzi: A jog legelső elveivel is ellenkezik, mert hiszen annak kellene bizonyítékokkal fellépni, aki egy tulajdonjogot kétségbe von. De meg igen gyakran a végrehajtásnál kezdődik a dolog; gyorsan felszentelik az elvett templomot s azután a szegény protestáns falu kegyelemből engedélyt nyer, hogy saját költségén új oratóriumot építhessen magának.

Máshol ismét hosszabb magyarázattal fejtegeti az igazságtalanságokat, mint a végvidékek vallásgyakorlatának kérdésénél. Az 1691.-i explanatio azon indokolása, hogy itt a megszüntetésnek azért kellett bekövetkeznie, mert a 16 város végvidék jellege megszűnt, csak akkor volna elfogadható, ha ott mindig protestáns ezredek táboroztak volna. Csakhogy a sorakatonaság bizonyára katolikus volt, a végvidékek pedig az ország lakosai. Milyen jogon, milyen címen lehetett köztük élő protestánsok vallásgyakorlatát eltörölni csak azért, mert Isten segítségével a császári fegyverek 1691-ben már előrejutottak török területre? Milyen összefüggés van végvidék és vallás közt? Az 1681.-i törvény csak azért sorolta fel ezeket a helyeket, mert ki voltak véve a vármegyei szervezet alól, éppen mint Horvátországban ma is hasonló a helyzet. Ha tehát az állam egyszer elfoglalja Boszniát s így a mai határvidék megszűnik, vajjon ezért mindjárt elvehetők a lakosok templomai is. Még részletesebben foglalkozik az újabb tilalmakkal, amelyek

értelmében a prédikátorok nem hagyhatják el lakóhelyüket, a tanítónak pedig nem szabad a bibliából vagy postillákból felolvasni egy-egy részletet. Egyik tilalom sem alapul törvényen, állapítja meg, az első pedig egyenesen ellenkezik azzal.

Eszreveszi, hogy a magyar hatóságok szinte szándékosan használják helytelenül az „artikuláris hely” szót, hogy a fogalmakat összezavarva, a 19 megyét egy kalap alá vonhassák a 11 megyével, amelyekre eredetileg illett az elnevezés, noha már ott is visszaélésekre használták. Szerinte a protestánsokat az 1647-i törvény alapján kétségtelenül megilleti a filiák joga s abból, hogy az 1681-i törvény eklézsiákat említ, még egyáltalán nem következik, hogy akkor csak anyaegyházak voltak. Csak a túlbuzgók találták ki az efféle mesterséges megkülönböztetéseket, de ilyenekkel a protestánsok törvényes jogát elvenni nem lehet. Mária Teréziát a hatóságok azzal nyugtatták meg, hogy az intézkedések jótékony hatásával, a katolikus vallás terjedésével dicsekedtek előtte, mintha bizony az apostoli térítés eszköze a templomelvétele volna, ugyanakkor azonban – tudatában lévén a jogi alap hiányának – a püspököket és magisztrátusokat időnként arra utasították, hogy ne egyszerre, hanem fokozatosan járjanak el s így kerüljék el a zavargások felszínre törését.

Huszonegy pontot sorol fel így egymás után Gebler, de azután mintha ő is belefáradt volna már a megszorítások ismertetésébe, az egyéb korlátozásokat, amelyek nem „ideális resolúcióknak” köszönhetők, summásan intézi el s csak futólag érintve említi, hogy a helytartótanács nagy gyűjteményében ilyen példák találhatók: Templomot elvesznek a prédikátor eljárásának büntetéséül vagy szándékosan előidézett zavargás ürügyén, szuperintendenseket eltiltanak papjaik vizitációjától, protestáns polgárfiakat nem vesznek fel a céhbe, míg a katolikus mesterek száma meg nem növekszik. Elég a gyűjtemény alfabetikus regiszterét átnézni, figyelmeztet, hogy bárki meggyőződhesék: minden eszköz, nyíltan és titokban, alkalmazásra került, hogy a protestánsokat minél inkább sarokba szorítsák.

Amint az akták tükrében a múltat és a jelent teljesen másnak látta Gebler, mint Ürményi, ugyanúgy a jövőre vonatkozólag is más javaslatokat tett, kellett tennie, mint amelyeket két államtanácsos társa helyeselt. A jelenlegi rendszer annál kevésbé tartható fenn tovább, hangsúlyozta, mert nélkülözi azokat a vonásokat, amelyekre József uralkodása első napjaiban utalt. A mai vallásrendszer ugyanis nem lágy, nem szelíd, s még kevésbé apostoli. Egyáltalán nem gondol arra, hogy mindazt, ami 1691. óta történt, felforgassák és azonnal visszaadják a protestánsoknak mindazt, amit jogtalanul elvet-

tek tőlük. Ezzel a dicasteriumok, püspökök, hatóságok tekintélye is veszedelmesen alászállana. Szükségesnek látja azonban, hogy a jövőben méltányosabb, az állani javának és a vallás szellemének megfelelőbb elvek érvényesüljenek. Ezeket a kancelláriának utasítás gyanánt kell a kezébe adni, hogy a helytartótanácsot, megyéket és klérust instruálja. A legsürgősebbnek egy parancs kibocsátását tartja, amely szerint se a kancellária, se más hatóság, legkevésbé pedig a klérus ne tessen egyetlen lépést sem a protestánsok vallásgyakorlatának a korlátozására, hanem minden ú. n. excessus ügyében az uralkodótól kelljen utasítást kérni, aminek megfelelően a már folyamatban lévő fiskális perek felfüggesztendők.

A jövő valláspolitikájának többi elvét, hogy a kancellária már most tudja magát mihez tartani, a következő tizenegy pontban foglalja össze: 1. Az eddigi megkülönböztetések, mint 11 és 19 megye, véghelyek, töröktől visszafoglalt országrész, figyelmen kívül hagyásával sehoh az ország területén többé templom, iskola vagy paplak be nem zárható és el nem vehető. 2. Ezeknek az épületeknek a kijavítására, újból felépítésére vagy megnagyobbítására az engedély soha sem tagadható meg, még kevésbé kifogásolható, ha az építkezésnél követ akarnak felhasználni; ellenkezőleg, a nagyobb tartósság és a tűzveszély csökkentése érdekében ezt az építési módot előnyben kell részesíteni. 3. A prédikátorok működése nem korlátozható tartózkodási helyükre, mert így a filiák betegei és haldoklói nem jutnának vigasztaló szóhoz; tehát az excursiók tilalma, amelyet csak királyi parancs rendelt el, megszűnik. 4. Tanító vagy lévita a népnek a bibliából vagy postillákból felolvashat. 5. Sehoh iskola meg nem szüntethető vagy grammatikai fokra le nem süllyeszthető. 6. Szuperintendensek papjaikat szabadon látogathatják. 7. Aposztázia-esetekben az uralkodónak jelentést kell tenni. 8. Protestáns könyvekre is érvényes lévén az új cenzúra-rendelet, a bibliafordítások, előzetes vizsgálat címén, nem foglalhatók le. 9. Protestánst vallásával ellenkező szertartásra nem szabad kényszeríteni, sem ilyen eskü letetésére. 10. Ha egy városban a protestánsoknak polgárjoguk van, ott az idegen, annál kevésbé pedig az odavaló származású mesterlegény nem üthető el a polgárok, illetőleg mesterek közé való felvételtől azzal az indoklással, hogy nincs még kellő számú katolikus a polgárok között, hanem egyedül a képességre és polgári erényekre kell tekintettel lenni. 11. A kancellária még egyszer vegye számba azokat a protestáns-korlátozó intézkedéseket, amelyek nem törvényeken, hanem csak rezolúciókon alapulnak s mondja el jól átgondolt, elfogulatlan előterjesztésében, mit kell azokon vál-

toztatni a méltányosságnak, az állam javának és a vallás igazi szellemének megfelelően.

Geblernek ezek a javaslatai magukban véve is igen jelentősek és kétségtelenül alkalmasak egy új szellemű valláspolitikai elindításához. Még fokozottabban méltó a figyelemre érzelmi indokolásuk. Amíg eddig csak a katolikus vallás uralmának szükséges voltáról hallottunk, most Gebler az igazság, a méltányosság, az emberiség követelményeire hivatkozik, a velük ellenkező állapotot pedig a jog elnyomásának vagy lelkiismereti kényszernek nevezi. De a kezdeményezésen, a gyakorlati megoldás felvetésén kívül ugyancsak az ő érdeme, hogy általánosságban is meg merte fogalmazni, milyen legyen az a szellem, amelynek a jövőben a felekezetek egymáshoz való viszonyát a Habsburg-monarchiában jellemeznie kell.

Szavai, amelyekkel az állam és a vallás javára ügyelő közszellem életre hívását kívánta, a felvilágosodásnak az előretörését és érvényesülését bizonyítják. A keresztény tolerancia uralmát óhajtotta, hogy a vallási viszálykodások kikapcsolása után katolikus, protestáns, görögkeleti és görögkatolikus egyaránt állampolgárnak érezze magát s az egyik se tartsa a másikat eretneknek, illetőleg üldözőnek. Ezt követeli – meggyőződése szerint – az állam jóléte s nem a lakosság felének titkos instrukciókkal való méltatlan üldözését és elkeseredett ellenséggé tételét. De a tolerancia elvének az érvényesülését kívánja magának a vallásnak a java is. Sem Krisztus, sem az apostolok nem a templomok bezárását, papok elkergetését, iskolák megszüntetését és törvényes jogok korlátozását rendelték el ugyanis a térítés eszközeiül; ezek a sajnálatos módszerek csak a barbárság betörésével, a tudományok és az igazi egyháziasság lehanyaglásával léptek fel, hogy millió embernek szenvedést okozzanak, soha közülük egyet meg ne győzzenek, hanem legfeljebb képmutatóvá tegyék, holott a lelket a szelidség, az alapos tanítás és a gyengeség iránti testvéri elnézés nyeri meg.

A bátor hang, amilyen az államtanácsban még soha meg nem szólalt a protestánsok érdekében, az őszinte lelkesedés, amellyel Gebler meggyőződésének kifejezést adott, nem maradhatott hatástalan. Bár a klerikális érdekek legmakacsabb védelmezője, Hatzfeld következett, most már ő sem állhatott egyszerűen a kancellária mellé s így váratlanul mértöbb álláspontot foglalt el, mint Kressel és Löhr. Nem tette ugyan Gebler indokolását és jogi fejtegetését a magáévá, de mégis lényegesen eltávolodott a kancelláriától. Azt nem tagadja, hogy a bécsi béke a szabad vallásgyakorlatot biztosítja, azonban a szerződést a lázadó, hűtlen alattvalók fegyver-

rel kikényszerített művének tekinti, amelyet az uralkodó csak azért fogadott el, hogy mégis az ország birtokában maradjon és a katolikusok üldözésének véget vethessen, következőleg a protestánsok erőszakkal szerzett szabadságát nem is tartja „teljesen” méltónak arra a méltánylásra, amely kijár az érdemekkel és királyi jóindulattal nyert kiváltságoknak. Nem hajlandó tehát a protestánsok jogait elismerni, amint azt Gebler tette, hanem csak toleranciát akar érvényesíteni, abból a meggondolásból indulva ki, hogy senkit sem szabad korlátozni vallásának gyakorlásában, sem gyermekei nevelésében, ha egyszer egyházát nyíltan megtűri az állam. A hatóságok feladatát pedig abban látja, hogy akadályozzák meg a protestáns vallás terjedését, a katolikusok áttérését és ezzel az államra veszélyes elemek számának megnövekedését. Tudjuk, régi meggyőződése volt Hatzfeldnek, hogy az uralkodó sohasem számíthat annyira azok odaadására, akik más egyház tagjai, mint azokéra, akik az ő hitét vallják s ezért most is hangsúlyozza: Tévedés azt hinni, hogy ezen az állapoton a legteljesebb toleranciával is segíteni lehetne; a protestánsok mindig elégedetlenek maradnak s követeléseikkel csak akkor hagynak fel, ha az uralkodó vallást elnyomták. Az ellenség példája is csak megerősíti felfogásában. Sehol nem olyan teljes a tolerancia, mint a porosz államban s mégis mihelyt a császári csapatok megjelentek, az ottani katolikusok kimutatták idegenkedésüket a kormányzattal szemben.

Hatzfeld soraiból kiérezhető, hogy nem szívesen ejtette el a katolikus vallás terjesztésének a gondolatát, kényszerű mérséklete azonban annál inkább tanúskodik az új felfogás ellenállhatatlan erejéről. Bármennyire szűkkörű is toleranciája, hiszen maga mondja, hogy reménytelen feladat volna annak teljes megvalósítására törekedni, elhajlása a régibb iránytól mégis jelentős. Mert amíg eddig nyíltan is a katolikus vallás terjesztése volt az egyházpolitika célja s azt a kancellária ezentúl sem akarta feladni, Hatzfeld most már beérte volna azzal is, hogy az államhatalom csak védje a katholicizmust és segítsen megőrizni eddigi birtokállományát. Állásfoglalásából érthető, hogy Gebler javaslatait nem volt hajlandó mind elfogadni, illetőleg csak bizonyos megszorításokkal. Abban kétségtelenül neki, a nagy gyakorlattal rendelkező miniszternek volt igaza, hogy a hatóságokat nem lehet teljesen kikapcsolni a vallásügy intézéséből s nem lehet azt kívánni, hogy minden ú. n. excessus ügyében az uralkodónak tegyenek jelentést, mert így az udvart a panaszok áradata öntené el, hogy a legnagyobb zűrzavar és a nép elkeseredése következék. Gebler természetesen attól tartott, hogy a hatóságok nem járnak majd el pártatlanul – amiben ismét neki volt

igaza –, Hatzfeld indítványa azonban őt is megnyugtathatta: Az uralkodó a felsőbb hatóságokat utasítsa, hogy ne tartsák excessusnak azt, amit ő sem deklarálna annak, aminek – tehetjük hozzá – természetes előfeltétele azon határok kijelölése, amelyeken belül a protestánsok szabadon mozoghatnak.

Nem érdektelen, milyenek a korlátozások, amelyekkel Hatzfeld szűkíteni igyekezett Gebler javaslatát. Összesen négy pontra (2, 3, 6, 8.) vonatkoznak¹⁴ s lényegük a következő: A templomok kijavíthatók, de csak valóságos szükség esetén nagyobbíthatók meg, hogy a híveket felesleges kiadások ne terheljék (2.). A szuperintendensek vizitálhatnak, azonban minden ünnepélyesség, harangszó nélkül kell őket fogadni (6.). Az új bibliafordításokat egy szuperintendens vizsgálja át előzetesen, hogy új szekták belopózását meg lehessen akadályozni (8.). Az excursiókat illetően (3.) azt javasolta, hogy a pap csak a haldoklókat látogathassa meg, ellenben keresztelest, esketést ne végezhesen. Ennél a pontnál Hatzfeld félreértette a lényegét. Korlátozó javaslatát ugyanis azzal indokolta, hogy a parókiális funkciók nemcsak a protestánsoknál nem végezhetők magánházaiban, hanem a katolikusoknál sem, mert ezek is más faluba kénytelenek átmenni, ha a plébános nem él körükben. Nyilvánvalóan nem gondolt arra, hogy az excursiók ügye a filiákéval azonos, ezekben a falvakban pedig oratóriumok vannak. Egyébként a többi kérdésben ő is Gebler mellé állott s így szerinte sem vehető el többé templom, iskola, a tanító felolvashat a bibliából, katolikus szertartásokra pedig protestáns nem kényszeríthető.

Nagy a különbség azonban Gebler és Hatzfeld között abban a tekintetben, hogy amíg az előbbi javaslatát csak kiinduló pontul tekintette, az államminiszter az engedmények maximumának. Kiténik ez votumának abból a részéből, amelyben a megvalósítás módjáról szólt. Elméletben – mondja –, helyes volna, hogy az új politika alapelveit valamennyi magyar hatóságnak tudomására hozzák, de mert gyaníthatólag néhány éven belül összeül a koronázó országgyűlés, a katolikus rendek körében, akiknek száma a protestánsokét több mint tízszer felülmúlja, a legnagyobb elégedetlenség robbanna ki, panaszokra nyílna alkalom s így a diéta várható jó eredménye kétségessé lenne; éppen azért elég volna az új irányelveket egyedül a kancellárral, vagy legföljebb a kancelláriá-

¹⁴ A 10. pontról is megemlékezett, hangsúlyozván, hogy csak olyan helyeken nem akadályozható meg vallási okokból a protestánsok felvétele a céhekbe, ahol polgárjoguk van s ezért a rendelkezésnek a hatálya nem terjeszthető ki azokra a városokra, amelyek protestánsokat kizáró privilégiummal rendelkeznek, Gebler azonban ugyanilyen megszorítással tette meg javaslatát s így Hatzfeld ebben a pontban tulajdonképpen egyet értett vele.

val közölni, hogy a püspökök és a katolikus rendek figyelmét elkerülve valósítsa meg azokat. Gyökeres, nagy átalakulásra tehát egyáltalán nem gondolt, hanem csak valami lassú mérséklésre, amit alig-alig lehet észrevenni, amiről a helytartótanács és a klérus tudomást sem szereznek, következésképp megmarad a lehetőség, hogy – a maguk hatáskörében – folytassák a munkát, a katolikus vallásnak módjával való terjesztését.

Ha nem is volt nagy az az engedmény, amelyet Hatzfeld kész volt megadni a protestánsoknak, becsessé tette, hogy hajlandóságát olyan javaslat megtárgyalása kényszerítette ki, amely teljes mértékben a protestánsellenes felfogást képviselte. József azonban tudni akarta azt is, hogy az államtanács miként vélekedik arról a folyamodványról, amelyben a protestánsok maguk ismertették jogi helyzetüket, ecsetelték sorsukat, panasztolták el sérelmeiket, és adták elő vágyaikat. Bár április 30-án már átkerült a kabinetirodába Ürményinek az államtanácsosok votumával ellátott munkálata, erre vonatkozólag rezolúciót nem adott ki, hanem három hétig elintézetlenül hevertette íróasztalán, hogy megvárja, amíg munkatársai elkészülnek újabb feladatukkal.

A megbízás, amelyet egy nappal korábban, ápr. 29-én kaptak, úgy szólt, hogy a protestánsok folyamodványa ügyében javaslatukat a kancellária megkérdezése nélkül tegyék meg. Ez meglepő óhaj volt. Általános szokás szerint ugyanis minden folyamodványról a kancellária referált először s az ő véleményét bírálta azután felül az államtanács. Ha most az uralkodó a kancellária kikapcsolását parancsolta meg, az körülbelül annyit jelentett, hogy nem kíváncsi annak egyébként jól ismert elutasító érveire, de az időt sem akarja tovább húzni. Arra is emlékezhetett József, hogy a szokások alapján tilos volt a rendek, vagy általában valamely közösség nevében nyújtani be vallási vonatkozású folyamodványt¹⁵ s így a kancellária mindjárt formai okokból is kívánhatná annak a kérvénynek az elutasítását, amelynek szerzői a „Magyarországon élő evangélikusok és reformátusok”. Bármint volt is, az államtanács tagjai abba a helyzetbe kerültek, hogy a protestánsok óhajaival közvetlen közélről, a kancellária bíráló megjegyzéseitől nem zavartatva, ismerkedhettek meg. Az iratokat anynyira maguknak kellett áttanulmányozniuk, hogy a szokástól

¹⁵ L. erre vonatkozólag a 79. lapon (141. jegyzet) említett néhány Mária Terézia-kori adatot. 1780-ban Ürményi egy gömörmegyei panasszal kapcsolatban kérte, „dass nicht nur diese, sondern auch andere alle noch in künftigen Zeiten nomine communi von denen Protestanten in Religionsachen angebracht werdende Beschwerden... platterdings beiseite gesetzt werden sollen.” (M. kanc. 1937 1780.)

eltérően, nem készült azokból az államtanács irodájában összefoglaló kivonat sem, holott ez munkájukat jelentékenyen meg szokta könnyíteni. Érthető tehát, hogy két hét is beletelt, amíg egyenként átolvasva az aktákat, megfogalmazták újabb votumaikat.

Az a hatalmas iratsomó, amellyel most foglalkozniuk kellett, három részből állott. Tartalmazta a protestánsok német és latin nyelvű felségfolyamodványát, továbbá sérelmeik felsorolását.¹⁶ Nemcsak terjedelmes, hanem alapos fejtegetések voltak, mindenképen alkalmasak, hogy a magyar protestantizmus felfogásáról és törekvéseiről a bécsi kormányköröket éppen úgy tájékoztassák, mint az utókort. Összefoglalásukra már hónapokkal előbb gondoltak a protestánsok világi vezetői, jól tudván, hogy most dől el egyházuk sorsa.

¹⁶ StR. 1074/1781. (*Iratok.*)

Gr. Teleki József.

Adam Jakab (1748–1811.) Bécsben, 1791-ben készült rézmetszete Kreutzinger József (1757–1829.) ugyanabban az évben festett arcképe után.
A Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteményében.